

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

Оксана ПЕТРЕНКО

СОФІЯ РУСОВА: ВІД ЖІНОЧОГО РУХУ ДО КОЕДУКАЦІЇ В НАВЧАННІ І ВИХОВАННІ

У статті розкрито роль Софії Русової в розвитку українського жіночого руху, у діяльності жіночих громадських об'єднань, представлено аналіз поглядів педагога на спільну освіту хлопців і дівчат. Показано, що громадська діяльність С. Русової в жіночих організаціях — це феномен, що ілюструє методи, принципи, прийоми і засоби розвитку національної ідеї в нашій державі, в системі вітчизняної освіти.

Сьогодні в Україні докорінно змінюються підходи до соціокультурної політики держави загалом та освіти зокрема. Значне місце у розв'язанні культурно-освітніх проблем, у тому числі гендерних, відводиться широкому використанню національних цінностей, традицій, звичаїв, прогресивного досвіду минулого, відродженню забутих імен в історії української культури, котрі є носіями освіти і прогресу, виразниками національних ідей і прагнень.

До діячів, які посідали чільне місце в національному жіночому русі та були свідомо вилучені з нього радянською наукою, належить Софія Федорівна Русова (1856–1940) — видатна діячка національно-визвольного руху, великий педагог, авторка багатьох досліджень з педагогіки, історії, географії, співзасновниця педагогічної академії в Україні, співробітниця чисельних часописів і журналів. Ще донедавна її науково-педагогічна спадщина, просвітительська та громадська діяльність були невідомі. В сучасній українській науці лише почали з'являтися ґрунтовні дослідження, в яких у систематизованому й узагальненому вигляді аналізуються педагогічні погляди, літературно-публіцистична творчість, освітня, громадсько-політична й просвітительська діяльність С. Русової. Вивчення її творчого доробку включено до програми “Педагогіка національної школи” (1992).

Окремі аспекти життя і діяльності видатної просвітительки висвітлювались у дослідженнях Г. Груць, О. Губки, Г. Дацюк,

І. Зайченка, Є. Коваленко, Н. Калениченко, З. Нагачевської, Н. Малиновської, І. Пінчука, Ф. Погребеника, О. Проскури, В. Сергеевої, Ю. Хорунжого та ін.

Однак роль С. Русової в розвитку українського жіночого руху до цього часу не вивчалася. В зв'язку з цим розгляд її місця і ролі в діяльності жіночих громадських об'єднань, аналіз поглядів педагога на спільну освіту хлопців і дівчат будуть предметом дослідження у нашій статті.

Жіноцтво було вагомим чинником суспільного життя України. Підставою цього стали історичні традиції та загальні процеси національного відродження. Український жіночий рух пройшов визначний шлях розвитку в контексті загальноєвропейського фемінізму, хоча мав свої національні особливості. Сформувалася плеяда визначних громадсько-політичних діячок, котрі як національні провідниці виступили на захист інтересів свого народу.

Жіноча проблематика в українському суспільстві — річ дещо інша, ніж те, що у свідомості більшості громадян асоціюється зі словом “фемінізм”, стверджує в своїй статті Т. Хома. З'ясовуючи питання, чи існував фемінізм в Україні, вона пропонує розглянути його у двох основних аспектах, що не є загальноновизнаними. При енциклопедичному підході до визначення фемінізму мають на увазі рух, що виник у ХІХ ст. Т. Хома розглядає його, по-перше, як ідеологію, підвалинами якої є гендерна рівність і доцільність боротьби за рівновагу, порушену вна-

слідок соціально-історичного розвитку суспільства (так званий ліберальний або поміркований фемінізм), або ж як перевагу жінок та їх домінування в різних сферах суспільного життя (радикальний фемінізм). По-друге, під фемінізмом (українським зокрема) пропонується розуміти рух за права жінок, не обмежений певними термінами виникнення, тривалості чи існування, з усіма його ознаками. Саме феміністичний рух є тим чинником, що творить певний соціальний резонанс і результатом якого є поступ у царині прав жінок. Він може мати різні форми та наслідки, але завжди йому властиві певна організованість, послідовність і масовість. Цей рух неодмінно має своїх лідерів [15].

Біля витоків українського жіночого руху, на думку Н. Полонської-Василенко та Б. Савчука, стояла й і С. Русова [7; 14], хоча в працях відомих вітчизняних феміністок С. Павличко, Н. Зборовської, Н. Чухим [2; 3; 16] серед лідерів цього руху прізвища відомої просвітительки ми не знайшли.

Історик Б. Савчук у своїй “Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. — 1939 р.)” до розділу “Національний фемінізм: пошук власного шляху” епіграфом обирає слова С. Русової: “Визволення жінки є акт фемінізму, а також природний вияв політичної та людської соціальної революції, яким був акт визволення кріпаків” [14, 48]. А далі, аналізуючи становлення жіночого руху в Україні, зазначає: “чи не вперше світова громадськість ознайомила з історією та діяльністю українського жіночого руху... Цього було досягнуто головне завдяки широким міжнародним зв'язкам Софії Русової” [14, 222].

Дослідниця українського фемінізму О. Кісь, здійснюючи подібний аналіз, стверджує, що “наприкінці XIX — на початку XX ст. засадничі ідеї українського фемінізму, започаткованого Оленою Пчілкою, Н. Кобринською, Лесею Українкою, О. Кобилянською, Л. Яновською, знайшли свій розвиток у діяльності жіночих клубів та організацій” [4, 11]. Як бачимо, ім'я С. Русової тут не згадується.

То яка ж насправді роль С. Русової в становленні українського жіночого руху і чому існують настільки суперечливі твердження?

Мабуть, відповідь необхідно шукати в нашій історії. А вона, як відомо, складається переважно з боротьби українського народу за власну ідентичність, за своє право на самовизначення. Жіноче питання в Україні має свої певні особливості. Український жіночий рух часто співпадає з націоналізмом, радше навіть “обслуговує” його. Між цими поняттями є одна об'єктивно спільна риса — обидва є боротьбою за колективні права. М. Богачевська-Хом'як у своїй праці “Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939” писала: “Жінки, включаючись у боротьбу за права народу, не звертали увагу на статеве приниження. Вони вважали, що здобуття національної автономії принесе їм і статеву рівноправність” [1]. Авторка називає тодішній жіночий рух фемінізмом, зазначаючи, однак, що він має свої особливості, зокрема, нерозривність з рухом за власну державу і визнання.

На початку XX ст. відкрилися нові можливості для розвитку жіночого руху в Україні. Революція 1917 р. поставила перед ним нові завдання й відкрила нове поле діяльності. В березні в Києві виникла Українська Центральна Рада. До першого парламенту України було обрано одинадцять жінок, серед яких і С. Русову. Згодом вона працювала в міністерстві народної освіти: була директором департаменту до шкільної і позашкільної освіти. Читала також лекції на курсах позашкільної освіти для підготовки кадрів інструкторів і діячів позашкільної освіти [5]. Тоді ж у Києві був заснований Український жіночий союз. С. Русова стала одним із його керівників.

З настанням Директорії УНР громадська діяльність С. Русової не припинилась. У вересні 1919 р. в Кам'янці-Подільському на з'їзді було створено Українську Жіночу Національну Раду, до якої увійшла й Софія Федорівна. Ця організація поставила своїм завданням об'єднати всі українські жіночі товариства для проведення національно-

пропагандистської акції в міжнародних колах. Її політика визначала насамперед право українців на самовизначення і лише потім — на гендерну рівність. Жінки — члени організації — звертали увагу на питання рівності статей, але в контексті прав українців як нації. Це виправдано тією ситуацією, в якій українці тоді перебували. Як зазначала Н. Полонська-Василенко, “рада була цікавим явищем: вона стала символом соборності України, і жінки здійснювали в ньому цю велику ідею” [7, 145].

Рада, яка після поразки національно-визвольних змагань опинилася в Празі, розгорнула масштабну діяльність щодо об’єднання українського жіноцтва як для роботи в міжнародних організаціях, так і серед української громадськості за кордоном. На чолі з С. Русовою (вона в 1921 р. змогла нелегально виїхати в еміграцію) рада виступила посередником у налагодженні зв’язків між крайовими й закордонними жіночими товариствами.

Делегатки від України брали участь в 1920 р. у Конгресі Міжнародної Жіночої Ради в Осло, а наступного року — в Конгресі Міжнародного Союзу в Женеві та в Конгресі Міжнародної Ліги Миру і Свободи у Відні.

Софія Федорівна була делегаткою Всесвітнього Жіночого Конгресу в Гаазі (1922 р.). Нам видаються цікавими її спогади про її перебування на цьому форумі: “Я мала виконати новий громадський обов’язок — їхати делегаткою українського жіноцтва на збори у Гаазі Міжнародної Жіночої Ради, до якої належала й Українська Жіноча Рада. Ще у Вінниці я одержала повідомлення, що мене за кордоном обрано головою Української Національної Жіночої Ради на місце пані Грушевської. Тепер у Гаазі мав зібратись Виконавчий Комітет Міжнародної Жіночої Ради й туди закликали й нашу представницю. Віденська жіноча організація постановила, що я мушу їхати. Довго я вагалася, але, коли перейшла кордон, мені переказали слова Петлюри: “Треба тепер, щоб Русова цілу Європу об’їхала й розповіла про стан України”.

Ці слова були для мене наказом людини, яку я високо цінила. *Я мало цікавилася*

жіночим питанням, визнавала й визнаю його за загальнолюдське питання (курсив наш — О.П.). Що з того, що большевики визнали всі права жінки, коли навкруги всі людські права, а значить і права жінки, потоптані. Поки не запанує в житті людяність, поки не шануватимуть прав людини взагалі, не може й жінка мати жодного забезпечення своїх прав. Отже, мене участь в Інтернаціональній Жіночій Раді цікавила тільки як змога використати широко на увесь світ трибуну, з якої я могла б голосно кричати про долю України, показати світові несправедливість, від якої вона загибає. Я згодилась їхати до Гааги...” [12, 229].

Ми дозволили собі навести таку велику цитату з мемуарів видатної українки, тому що вважаємо: по суті, ці слова є відповіддю на поставлене питання, адже С. Русова розглядала участь українок у жіночому русі як можливість привернути увагу до України через жінок, а не, як би хотілося феміністкам, до жінок через Україну. С. Русова згадувала: “Коли інші представниці в своїх промовах вихваляли або успіхи Інтернаціональної Жіночої Ради, або поступ жіночого руху в їх рідній країні, то я стала розказувати про лихо свого рідного краю, про те, що йому принесли большевики економічну руїну, голод, деморалізацію, загибель жінки” [12, 230].

С. Русова порушувала питання міжнародної діяльності західноукраїнського жіноцтва та його зв’язків з еміграцією. Про розстановку сил у міжнародних феміністичних структурах на початку 1920-х років і перспективи роботи в них українок вона писала у статті “З Відня до Праги (Вражіння поїздки на Всесвітній Жіночий Конгрес)” [9].

Згідно з внесеною в Осло заявою, на конгресі 1923 р. у Римі українське галицьке жіноцтво було прийняте до його членів на “правах вільної нації”. Про цей період С. Русова згадувала: “Мені довелося виступати в Римі на жіночому суфражистському з’їзді, потім в Копенгазі. В Римі було добре, бо я не була сама. У нас була ціла делегація українок: Зеленівська, Юнацька, Липовецька й я. Хоч ми влізли на оцей з’їзд майже фук-

сами, бо жодної суфражистської організації у нас тоді не було, але ми все-таки дістали мандати від галицької жіночої організації і від українок із Румунії. Звісно, *ми й тут обдали не стільки про суфражизм, як про наші українські справи* (курсив наш — О. П.)” [12, 230].

З приводу виступу у Копенгагені Софія Федорівна зазначала, що “у травні 1924 р. знову довелось мені їхати, як голові Жіночої Національної Ради, до Копенгаги на засідання Виконавчого Комітету Міжнародної Жіночої Ради. Там ... Центральний Комітет ... почав доказувати, що Українська Жіноча Національна Рада не має права входити в склад Міжнародної Ради, бо це еміграційна організація, яка не має своєї держави. На Загальному Конгресі в Вашингтоні наша участь все ж була признана, але ... “Малий Комітет”, що зібрався в Женеві, ухвалив виключити нашу Українську Раду зі складу Міжнародної Ради усе на тих основах, що не маємо своєї держави” [12, 237]. Це рішення спричинило посилення протиріч у керівництві Союзу Українок. Серед організованого жіноцтва розгорілася дискусія щодо подальшої участі в міжнародному жіночому русі і навіть авторитетний голос С. Русової про необхідність “всесвітньої праці для вирішення національних справ” не мав позитивних наслідків, а лише стримав від остаточного розриву з міжнародним жіночим рухом.

З потреби розвитку та поглиблення зв'язків у різних сферах суспільного життя зародилась ідея об'єднання всього організованого українського жіноцтва в один Всесвітній Союз Українок (ВСУ). Його духовною предтечею, за словами С. Русової, став перший Український Жіночий Конгрес у Станіславі, який відбувся у 1934 р. Тут на хвилі загального піднесення українські жінки, що вперше в історії зібралися з різних частин світу, побачивши, що їх еднають спільна мова, релігія, культура та бажання здобути власну державність, прийняли рішення про створення сталої організаційної структури загальноукраїнського масштабу [14, 234].

ВСУ утворений на з'їзді Союзу Українок, що пройшов 12–14 жовтня 1937 р. у

Львові. Сюди прибуло майже 480 делегаток з різних країн світу. Почесним головою було обрано С. Русову. В привітальному слові вона зазначила: “Широкі обрії відкриваються перед нами... Де б ви не жили, чи на рідній не своїй землі, чи на далекій Вільній американській землі, чи прогнані з дорогої Батьківщини скитаєтеся по чужих непривітних краях — скрізь нехай вам просвічує одна ідея: добро Батьківщини... Ми хочемо служити національній справі” [14, 65]. До ВСУ входили українські жіночі організації Європи, США та Канади. Він видавав журнал “Жінка”. С. Русова була почесним головою ВСУ до кінця свого життя.

У 1935 році в Коломиї вийшло перше видання книги С. Русової “Наші визначні жінки”, що мало важливе суспільно-політичне значення для українського жіночого руху. Розділи цієї книги присвячені аналізу життєвого і творчого шляху таких видатних українок, як Наталія Кобринська, Марко Вовчок, Олена Пчілка, Дніпрова Чайка, Христина Алчевська, Ольга Кобилянська, Леся Українка. Характерним для цієї праці є розгляд, одночасно з діяльністю окремих діячок, широкого кола питань жіночого руху. В 1945 р. книга була перевидана в Канаді [13].

Активна участь у діяльності українських жіночих організацій сприяла розумінню С. Русовою того, що освіта є єдиним і виправданим шляхом, який не дасть людині втратити свого справжнього обличчя, не забути своєї приналежності до певної нації. Зацікавленість долею української жінки, на нашу думку, спричинила те, що проблемам вирішення жіночого питання, спільного навчання хлопців і дівчат, підготовки їх до самостійного дорослого життя С. Русова присвятила ряд наукових праць. Вона акцентувала увагу на національному факторові виховання, сутність якого вбачала в необхідності ознайомлення молодої людини з культурою, звичаями, сімейним побутом того народу, до якого вона належить. Вже змалку оченята дитини мають кохатися в улюблених національних кольорах та орнаментах, розвиток дитячої уяви має здійснюватися на основі народних оповідань, казок, віршів,

легенд, а слух — на основі рідних пісень. Етнографічним матеріалом необхідно оздоблювати родинний побут, життя школи, взагалі оточення дітей. Усе це має створювати національну естетичну атмосферу, природно вводити дитину до проблем родини, міжособистісних стосунків [8].

Окреслюючи характер майбутньої української школи, С. Русова писала: “Наша школа має бути громадською, як колись наші братські школи ... Хлопці в ній вчать разом з дівчатами...” [11, 37].

У праці “Дидактика”, що написана в 1925 р., С. Русова визначила принцип коєдукації (спільного навчання хлопців і дівчат). Вона проаналізувала погляди педагогів, які часто не узгоджуються між собою; одні визнають спільне навчання та виховання більш сприятливим у моральному й інтелектуальному розвитку як хлопців, так і дівчат, інші ж знаходять у цьому спільному навчанні “чимало негативного щодо здоров’я — як перевагою дівчат при проходженні важкої для них програми хлоп’ячих шкіл, і як занадто збуджує жагу товариство в період статевої формації” [10, 286]. Ці негативні погляди, на думку Софії Федорівни, не мають під собою ґрунту. Вона критикувала твердження німецького вченого Ферстера про те, що “коєдукація не дає кожній статі — хлопцям і дівчатам розвинути сповна, а утворює те, що хлопці недорозвиваються у своїх чоловічих рисах, а дівчата у своїх жіночих, а при постійному взаємному контакті хлопці набираються жіночих рис, а дівчата хлоп’ячих. Але анкети не підтверджують цього положення, а показують лише добрий взаємний вплив учнів на учениць, хлопці стають не такі зухвалі й сухі, дівчата набираються більшої сміливості та справедливості, не так захоплюються дріб’язками одягу. Обидві статі пізнають одна одну краще, і хоча при цьому зникає чимало ілюзій, то любов, що зростає на ґрунті товариства, стає певнішою” [10, 287].

Педагог також розвинувала думку французького педагога Бурнеса про те, що навчання не може бути однаковим для дівчат і хлопців, оскільки дівчатам важче даються

такі науки, як математика, фізика, хімія й механіка. На думку С. Русової, це ще не означає, що вони “не можуть вчитися цих наук, і результати іспитів в мішаних школах за останні роки були такі добрі для обох статей, що не може бути й мови про зміну шкільної програми й утворення однієї для дівчат, другої — для хлопців; можуть бути лише ті або інші індивідуальності з нахилами, здібностями до тих або других наук однаково і між хлопцями і між дівчатами” [10, 287].

Окремо С. Русова аналізувала питання про те, чи може коєдукація проводитися в період статевого дозрівання, чи не зашкодить вона спокійному протіканню цього періоду як для хлопців, так і для дівчат: “Одні педагоги — гігієністи — стоять на тому, щоб у цей час цілком відокремлювали хлопців від дівчат. Американський психолог Стенлі Холл навіть авторитетно каже: “Майже всевітня згода вимагає в цей вік відокремлення дівчат і хлопців”. Але в даному разі думка славетного педагога не має для нас авторитету, і ми більше схилиємося до думки французького педагога Фердінанда Бюїсона: “Коли з дитинства дітей ведуть спільно — і дівчата і хлопці в спільній праці і в спільних іграх і розвагах звикають до товаришування, тоді і в юнацькому віці це товариство не стає для них чимось надзвичайним, і по всіх школах, де коєдукація поставлена з великою увагою взагалі до психології учнів, там вона дає найкращі наслідки — зближує обидві статі, паралізуючи небажаний флірт справжніми товариськими відносинами, ставлячи ці взаємини на певний шлях спільної праці, прагненнями до одної загальної мети, товариського інтимного догляду вихованців та виховниці”. І це підтверджують ухвали батьків, вихователів і самих учнів в тих школах, де коєдукація уже введена” [10, 288].

С. Русова чітко визначила ті умови, за яких спільне навчання й виховання хлопців і дівчат буде ефективним. Коєдукація потребує “передусім: 1) свідомих вихователів, відданих своїй справі, вихователів, що розуміють психіку своїх учнів і учениць; знавців гігієни цього періоду і тактовних у своїх від-

носінах до учнів; вихователів, що мають довір'я до учнів; 2) виховання і навчання у школах для обох статей обов'язково треба проводити з уважливою індивідуалізацією, щоб не перевантажувати дівчат, коли вони нездужають чи виявляють такі нахили, які не завше у згоді з програмою школи; 3) треба, щоб батьки в родинному житті додержувалися тих же принципів, якими керується школа, устанавляючи відносини між учнями взагалі, не поділяючи їх різко на хлопців та дівчат і ставлячи до них однакові вимоги, що відповідають їх фізичним та інтелектуальним силам" [10, 289].

Отже, С. Русова стояла біля витоків українського жіночого руху, була його лідером та ідейним наставником. Вона проповідувала в українській педагогіці гендерні ідеї, охарактеризувала специфіку спільного навчання та виховання у хлопців і дівчат чоловічої та жіночої поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939. — К.: Либідь, 1995. — 425 с.
2. Груць Г. С. Русова і просвітительський рух в Україні: Автореферат дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. — Тернопіль, 1999. — 18 с.
3. Зборовська Н. Фемінний характер української ментальності // *Культура. Сучасність*. — 2001. — № 7–8. — С. 146–152.
4. Кісь О. Дефініції фемінізму // *Український незалежний часопис*. — 2000. — №17. — С. 37–46.
5. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933: Навч. посібник / За ред. О. В. Сухомлинської. — К.: Заповіт, 1996. — 304 с.
6. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагогі: Підручник / А. М. Бойко, В. Д. Бардінова та ін.; Під заг. ред. А. М. Бойко. — К.: Професіонал, 2004. — 576 с.
7. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. — Вінніпег–Мюнхен, 1969. — 160 с.
8. Русова С. З з'їзду учителів // *Світло*. — 1914. — Ч. 5. — Січень. — С. 6–19.
9. Русова С. З Відня до Праги. (Вражіння поїздки на Всесвітній Жіночий Конгрес) // *Нова Україна*. — 1922. — Ч. 6. — С. 7–8.
10. Русова С. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. / За ред. С. І. Коваленко; Упоряд., передмова, прим. С. І. Коваленко, І. М. Пінчук. — К.: Либідь. — Кн. 2. — 318 с.
11. Русова С. Ідейні підвалини школи // *Світло*. — 1913. — Кн. 8. — Квітень. — С. 33–38.
12. Русова С. Мемуари. Щоденник. — К.: Поліграф-книга, 2004. — 554 с.
13. Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силуети. — Вінніпег, 1945. — 159 с.
14. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. — 280 с.
15. Хома Т. Чи був фемінізм в Україні? // *Український незалежний часопис*. — 2000. — №17. — С. 21–27.
16. Шевченко Н. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // *Український історичний журнал*. — 2001. — №1. — С. 30–40.

Науковий аналіз суспільно-політичної і педагогічної діяльності видатного педагога має важливу теоретичну і практичну цінність в сучасних умовах, оскільки її ідеї співзвучні перебудові системи освіти і культури в Україні. Крім того, громадська діяльність С. Русової в жіночих організаціях — є феноменом, що ілюструє методи, принципи, прийоми і засоби розвитку національної ідеї в нашій державі, в системі вітчизняної освіти.

Для подальших наукових розвідок перспективними вважаємо такі напрямки дослідження творчості С. Русової: висвітлення творчих стосунків і особистих контактів з прогресивними українськими діячами кінця XIX — початку XX ст., та зарубіжними вченими; вивчення мемуарів і щоденників видатної української просвітительки і педагога.